

«ΘΑ ΔΙΗΤΕ ΠΟΥ ΜΙΑ ΜΕΡΑ ΘΑ ΚΑΤΑΝΤΗΣΗ ΝΤΡΟΠΗ ΝΑ
ΓΡΑΦΟΥΜΕ ΤΗΝ ΚΑΘΑΡΕΒΟΥΣΑ»: ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΓΛΩΣΣΙΚΑ
ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΣΤΟ ΨΥΧΑΡΙΚΟ ΤΑΞΙΔΙ

[«Mind you, someday, we will be ashamed of writing in kathare-
vousa»: central linguistic issues in the Psicharis' journey]

Μαρία Βλασσοπούλου
Μπενάκειος Βιβλιοθήκη της Βουλής – Πανεπιστήμιο Αιγαίου

Ελένη Καραντζόλα
Πανεπιστήμιο Αιγαίου

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο εστιάζει στο *Ταξίδι μου* του Ψυχάρη, το πρώτο πεζογραφικό έργο που γράφτηκε στη δημοτική. Το έργο αυτό καταπιάνεται με το ζήτημα της εθνικής γλώσσας, δηλαδή με το βασικό ερώτημα «ποια μορφή της ελληνικής γλώσσας της εποχής —η *καθαρεύουσα* ή η *δημοτική*— θα έπρεπε να γίνει η *εθνική γλώσσα*». Στόχος της μελέτης μας είναι να αναδείξουμε τα γλωσσικά θέματα του έργου καθώς και την οπτική και τη θέση του ίδιου του συγγραφέα απέναντι στα ζητήματα αυτά που πραγματεύεται. Η μεθοδολογία που εφαρμόστηκε περιλαμβάνει τόσο ποιοτική όσο και ποσοτική ανάλυση.

ΛΕΞΕΙΣ-ΚΛΕΙΔΙΑ: Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, εθνική γλώσσα, δημοτική, καθαρεύουσα

ABSTRACT

The article focusses on Psicharis' *My Journey*, the first literary work in prose written in demotic. This work dwells upon the issue of the national language, i.e. on the underlying question «which form of the Greek language of the time —the *katharevousa* or the *demotic*— should become the *national language*». The aim of our study is to highlight the language topics of the work as well as the author's own perspective and standpoint vis-a-vis these issues he deals with. The methodology applied involves both qualitative and quantitative textual analysis.

KEYWORDS: Psicharis, *My Journey*, national language, demotic, katharevousa

Εισαγωγικά

Λίγα μόλις χρόνια μετά την εκλογή του ως καθηγητή ελληνικής γλώσσας και φιλολογίας στην έδρα Μεσαιωνικής και Νεοελληνικής Φιλολογίας της École Pratique des Hautes Études (1885), ο Ψυχάρης εκδίδει *Το ταξίδι μου* (1888).¹ Το έργο αποτελεί σταθμό για την ιστορία της ελληνικής γλώσσας και του γλωσσικού ζητήματος, καθώς εγκαινιάζει τη δημιουργία μιας συγκροτημένης κίνησης για την καθιέρωση της χρήσης της δημοτικής, πλέον του ποιητικού, και στον (γραπτό) πεζό λόγο. Ανεξάρτητα από το αν ο Ψυχάρης μέσα στο κείμενο μνημονεύει συγγραφείς που άνοιξαν τον δρόμο προς αυτή την κατεύθυνση² ή αν θεωρεί ότι ήταν ο πρώτος που το αποτόλμησε σύμφωνα με την αναφορά του,³ το εγχείρημα της έκδοσης του *Ταξιδιού μου* αποτελεί την πρώτη δική του απόπειρα συγγραφής λογοτεχνήματος στη δημοτική, που επιπλέον επέχει θέση γλωσσικού μανιφέστου.

Για να είμαστε απόλυτα ακριβείς, ο Ψυχάρης είχε αποπειραθεί να δημοσιοποιήσει τις προθέσεις και τις θέσεις του σχετικά με το γλωσσικό ζήτημα στα «ρωμαίικα» σε πεζό, αλλά δοκιμιακού τύπου, δύο χρόνια νωρίτερα. Η μελέτη του *Ιστορικά και Γλωσσολογικά Ζητήματα*, που γράφτηκε για να διαβαστεί το καλοκαίρι του 1886 στο Συνέδριο του Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου της Πόλης ήταν, όπως σημειώνει, «το πρώτο πρώτο ρωμαίικο που έγραψα, όχι μόνο προτού γράψω *Το Ταξίδι μου*, μα προτού ακόμα κάνω το ταξίδι το ίδιο, που έδωσε και τον τίτλο του στο βιβλίο μου» (Ψυχάρης 1902, 53).⁴ Το Αρχείο Ψυχάρη δεν διαφεύγει αυτή την απόφαση, αφού λίγα μόνο σχεδιάσματα ποιημάτων του σώζονται στα ελληνικά από την περίοδο εκείνη. Ωστόσο, το κείμενο της Κωνσταντινούπολης δεν αναγνώστηκε μπροστά στο κοινό γιατί το

¹ Τα αποσπάσματα από *Το Ταξίδι μου* που παρατίθενται στην παρούσα μελέτη προέρχονται από την πρώτη έκδοση του έργου (Αθήνα: Τυπογραφείο Σ.Κ. Βλαστού, 1888).

² Παρά τη χαρακτηριστική αναφορά του στον Σολωμό και το έργο του, όπως αποτυπώνεται στην πρόταση «Μήγαρις έχω άλλο στο νου μου, πάρεξ ελευθερία και γλώσσα» (σ. 258), ο Ψυχάρης δεν προχωρά σε εκτενή συζήτηση για συγγραφείς που έγραψαν πριν από αυτόν στη δημοτική. Υιοθετεί, ωστόσο, και ο ίδιος τη θεώρηση του Ρομαντισμού περί διαμόρφωσης της εθνικής γλώσσας μέσα από τη λογοτεχνία.

³ «Σε μιλώ μια γλώσσα, που δεν την έχει ο καθένας και που μπορείς και συ να μας τη ζουλένης, μια γλώσσα που είναι παιδί και μοναχοκόρη της παλιάς της ελληνικής, την καινούρια μας τη γραικική τη γλώσσα, που πρώτος εγώ σήμερα τη γράφω» (σ. 31).

⁴ Αυτό υποστηρίζει και στην αφιέρωση στην Όλγα Βαλαωρίτη αντιτύπου του βιβλίου του που σώζεται στη Βιβλιοθήκη Ψυχάρη, στην Μπενάκειο Βιβλιοθήκη της Βουλής: «À Mademoiselle Olga A. Valaority. Ce fut, en grec, ma première prose. Jean Psichari. Paris, 14 juin, 1894».

Συνέδριο ματαιώθηκε· τυπώθηκε, εντούτοις, εκεί, για πρώτη φορά —και αυτό— το 1888.⁵

Το Ταξίδι μου, όμως, είναι εκείνο το έργο, θεωρία και πράξη ταυτόχρονα, που θα επιτρέψει στον Ψυχάρη να γράψει ελληνικά και στη δημοτική ένα εκτενές πεζό έργο, εγκιβωτίζοντας σε αυτό τις βασικές επιστημονικές γλωσσικές διερευνήσεις του. Η λογοτεχνική μορφή του — σε αντιδιαστολή με την πιο ακαδημαϊκή (της μελέτης, ομιλίας ή επίσημης αναφοράς)— προσφέρει ένα δημοφιλές, εκλαϊκευτικό ένδυμα. Η επιλογή του ελλαδικού κέντρου ως τόπου έκδοσης, επιπλέον, παρόλο που ο Ψυχάρης και ζει και εργάζεται στη Γαλλία, ευνοεί την ευρεία απεύθυνση στο ελληνόφωνο κοινό, συνδέοντας την προκλητική παρουσία του με τα ζητήματα της εθνικής γλώσσας και τις επίσημες κρατικές πολιτικές που ακολουθούνται, τουλάχιστον στο πεδίο της εκπαίδευσης.

Σε αυτό το πλαίσιο, το άρθρο επικεντρώνεται στο *Ταξίδι μου* ως τον κύριο σταθμό του Ψυχάρη, καθώς τον καθιστά ακαριαία με την έκδοσή του αναγνωρίσιμο, συνομιλητή, πρωτοπόρο του γλωσσικού αγώνα στο ξεκίνημα μόλις της επαγγελματικής του σταδιοδρομίας, που θα αποδειχτεί και η πιο επιδραστική περίοδος της ζωής του.

Το Ταξίδι μου είναι ένα βιβλίο για τη γλώσσα. Αυτό στοιχειοθετείται από το γεγονός ότι η γλωσσική θεματολογία διατρέχει το σύνολο του έργου, αλλά και από την παρουσία κεφαλαίων που εξ ολοκλήρου ή στο μεγαλύτερο μέρος τους πραγματεύονται γλωσσικά θέματα. Αναφέρουμε, χαρακτηριστικά, το Κεφ. Θ' («Cabinet de lecture», σ. 46-61), όπου το μεγαλύτερο μέρος είναι αφιερωμένο στα μεταφραστικά δάνεια· το Κεφ. ΙΒ' («Καπιτάν μπουρντά γκελίορ», σ. 81-90), στο οποίο ο Ψυχάρης καταπιάνεται με τον εξελληνισμό των τοπωνυμίων και τις δυσκολίες κατά την προσαρμογή ξένων λέξεων στο κλιτικό σύστημα της καθαρεύουσας το Κεφ. ΙΕ' («Μάθημα», σ. 105-115) που ασχολείται με τη χρονική αύξηση και τα κύρια ονόματα το Κεφ. ΙΖ' («Το Πυργί», σ. 123-137), όπου αναλύεται η σημασία για τη γλωσσολογική έρευνα των τοπικών ποικιλιών, της γλώσσας του χωριού, με τις διαφορές που εμφανίζουν στην προφορά —αντικείμενο που εξετάζεται και σε μέρος του Κεφ. Κ' («Τα παλληκάρια στο περιγιάλι», σ. 153-162)—, καθώς και η εξέλιξη των κλιτικών τάξεων· το Κεφ. ΚΑ' («Συμβιβασμός», σ. 163-188), όπου συζητείται διεξοδικά (σε 25 σελίδες κειμένου) το τι ο Ψυχάρης ως γλωσσολόγος θεωρεί συμβιβασμό της καθαρεύουσας στο φωνολογικό επίπεδο με αφορμή το φαινόμενο της αφομοίωσης το Κεφ. ΚΓ' («Λόγος»,

⁵ Ο Ψυχάρης υποστηρίζει ότι το Συνέδριο ματαιώθηκε, καθώς «το εμπόδισε όχι ο Σουλτάνος, [...] μα ο φίλος μας ο Κάϊζερος» (Ψυχάρης 1902, 53). Η μελέτη περιλήφθηκε αρχικά στην *Εικοσιπενταετηρίδα 1861-1886 του εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικού Φιλολογικού Συλλόγου*, Παράρτημα του ΙΗ' τόμου, Κωνσταντινούπολη 1888, σ. 441-497 και στη συνέχεια στα *Ρόδα και Μήλα*, Α', σ. 53-165.

σ. 207-227), το οποίο πραγματεύεται την κοινή καθομιλούμενη γλώσσα με τις ποικιλίες της, κάνοντας και συγκεκριμένες αναφορές στον Χατζιδάκη και τον Κόντο το Κεφ. ΚΔ' («Ξένη γλώσσα», σ. 228-234), όπου ο Ψυχάρης αναπτύσσει τη θέση του για τον εξελληνισμό του λεξιλογίου· και το Κεφ. ΚΣΤ' («Οικιακά κυνάρια», σ. 238-253), το οποίο ασχολείται με ζητήματα προφοράς και ορθογραφίας, με έμφαση στις σημαντικές φωνολογικές αλλαγές από την αρχαία στη νέα ελληνική, τις οποίες αποκρύπτει η ιστορική ορθογραφία. Αυτό καταδεικνύεται και από τη φωνητική μεταγραφή του σημειώματος του εκδότη (*Καταστήματα Ανδρέου Κορομηλά*) που προτάσσεται στο έργο *Γλωσσικάί Παρατηρήσεις* του Κ. Κόντου, την οποία επιχειρεί στο ίδιο κεφάλαιο ο Ψυχάρης. Ας σημειωθεί ότι τα κεφάλαια ΚΑ'-ΚΖ', τα οποία πραγματεύονται σχεδόν αποκλειστικά γλωσσικά θέματα, αφήνοντας εκτός το όποιο διατυπωμένο ενδιαφέρον του Ψυχάρη να γράψει ένα λογοτεχνικό κείμενο, περιλαμβάνουν 24.282 λέξεις· περισσότερο, από το ένα τρίτο του συνόλου των λέξεων του κειμένου.⁶

Για τη συστηματική διερεύνηση του *Ταξιδιού μου*, θα εφαρμόσουμε στη μελέτη μας μια κατεξοχήν ποιοτική μέθοδο ανάλυσης γραπτού λόγου, που επιτρέπει παράλληλα την ποσοτικοποίηση των δεδομένων, την *ανάλυση περιεχομένου*. Στόχος μας είναι να αναδείξουμε τα βασικά θέματα που καλύπτει το κείμενο στις 268 σελίδες του (61.688 λέξεις) και τη συγκριτική τους σημασία. Κατά συνέπεια, το έργο εξετάζεται στην ολότητά του, όχι επιλεκτικά, ενώ οι εννοιολογικές κατηγορίες που χρησιμοποιούνται για την ταξινόμηση των δεδομένων έχουν καταρχάς οριστεί με βάση γενικές ιδέες για το υπό έρευνα θέμα (*απαγωγική προσέγγιση*), όπως λ.χ. οι ανταγωνιστικές μορφές της νέας ελληνικής γλώσσας κατά τον 19ο αιώνα (καθαρεύουσα – δημοτική), ή τα επίπεδα γλωσσολογικής ανάλυσης. Καθώς η έρευνά μας βασίζεται επιπλέον στον εντοπισμό *λέξεων-κλειδιών* και συμφραστικών πινάκων με τη βοήθεια εξειδικευμένων λογισμικών (MonoConc, AntConc),⁷ οι αρχικές κατηγορίες και υποκατηγορίες έχουν εμπλουτιστεί από την εξέταση του ίδιου του υλικού (*επαγωγική προσέγγιση*). Παράλληλα, με ποιοτική κατά βάση ανάλυση, αναδεικνύονται οι στάσεις του ίδιου του συγγραφέα απέναντι στα βασικά θέματα που πραγματεύεται.

⁶ Λίγα είναι τα κεφάλαια που δεν πραγματεύονται καθόλου γλωσσικά θέματα. Πρόκειται για τα κεφάλαια Γ' («Ταξίδι», σ. 15-16), Δ' («Παρίσι», σ. 17-20), Ε' («Δόξα και μοναξιά», σ. 21-24), ΙΑ' («Πατριαρχικά», σ. 74-80), ΙΓ' («Τα Μνηματάκια», σ. 91-97) και ΙΗ' («Αγάπη», σ. 138-149).

⁷ Το κείμενο της α' έκδοσης του έργου, καθώς και των επόμενων που πραγματοποιεί ο Ψυχάρης (1905, 1926), έχει ψηφιοποιηθεί στο Εργαστήριο Γλωσσολογίας Νοτιοανατολικής Μεσογείου (Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου) και αξιοποιείται ερευνητικά στο πλαίσιο της μεταδιδασκαλίας έρευνας της Μαρίας Βλασσοπούλου με θέμα «Ξαναδιαβάζοντας τον Ψυχάρη με βάση τις πηγές».

«Γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο»

Γραμμένο σε μια περίοδο που χαρακτηρίζεται από τα εκσυγχρονιστικά προτάγματα του Χαρίλαου Τρικούπη και την ακμή της Μεγάλης Ιδέας, το έργο τοποθετεί εξαρχής τη γλώσσα ως κεντρικό στοιχείο της ταυτότητας του περιορισμένου ακόμη γεωγραφικά εθνικού κράτους: ο στρατός, από τη μια θα επιτελέσει το αλυτρωτικό όραμα της επέκτασης των συνόρων του μικρού βασιλείου, ώστε αυτό να περιλάβει το γεωγραφικά εκτεταμένο ελληνικό έθνος, η συγκρότηση εθνικής γλώσσας, αφετέρου, θα συμβάλει στην αυτοσυνειδησία του. Η σαφής εξίσωση πατρίδας και γλώσσας, όπως εκφράζεται στην πρόταση «γλώσσα και πατρίδα είναι το ίδιο» (σ. α'), αποτυπώνει τη στρατηγική του Ψυχάρη για την ανάπτυξη εννοιολογικών σχέσεων που συμμετέχουν στην κατασκευή του ιδεολογικού του σχήματος για την εθνική ταυτότητα.

Στον πίνακα των 50 πιο συχνών λέξεων που απαντούν στο *Ταξίδι* (βλ. Παράρτημα), η λέξη 'γλώσσ*' καταλαμβάνει την 26η θέση, αποτελώντας τη μόνη λέξη περιεχομένου έναντι των υπόλοιπων λειτουργικών/γραμματικών λέξεων που συγκαταλέγονται στον πίνακα. Επιπλέον, οι εμφανίσεις της λέξης 'γλώσσα' στο κείμενο υπερτερούν συντριπτικά τόσο της σύστοιχης λέξης 'πατρίδα' όσο και της λέξης 'έθνος', που καλείται ως συστατικό του στοιχείο να προσδιορίσει. Πιο συγκεκριμένα, η παρουσία 353 φορές της λέξης 'γλώσσα' (έναντι 49 της 'πατρίδας' και 42 του 'έθνους') φωτίζει, χωρίς περιθώρια παρερμηνείας, την εστίαση του Ψυχάρη σε αυτή την πρώτη του εμφάνιση στην ελληνική λογοτεχνία. Κι αυτές είναι οι άμεσες, μόνο, εμφανίσεις του όρου, γιατί η έννοια διαμεσολαβείται με τρόπο διάχυτο ακόμη κι όταν δεν εμφανίζεται ως λέξη. Η *εθνική γλώσσα*, λοιπόν, βρίσκεται στο επίκεντρο του βιβλίου· ακριβέστερα, το υποκείμενο ερώτημα «ποια μορφή της ελληνικής της εποχής —καθαρεύουσα ή δημοτική— πρέπει να επέχει θέση εθνικής γλώσσας». Στο κείμενο το επίθετο 'εθνική' εντοπίζεται 13 φορές ως προσδιοριστικό της γλώσσας· όπως θα δούμε, ωστόσο, αναλυτικότερα στη συνέχεια, *καθαρεύουσα* και *δημοτική*, και διάφοροι συναφείς όροι και προσδιορισμοί, εμφανίζουν πολύ υψηλό αριθμό εμφανίσεων.

Η δημοτική ως κοινή γλώσσα του λαού

Η τοποθέτηση του ίδιου του Ψυχάρη ως προς το ερώτημα της καταλληλότερης γλωσσικής ποικιλίας για τον ρόλο της εθνικής γλώσσας είναι κρυστάλλινη: «Ένα έθνος φαίνεται έθνος και δείχνει που ξέρει πρόοδο και πολιτισμό, μόνο όταν κάμη γλώσσα δική του και καταλάβη τι αξίζει η εθνική, η δημοτική του γλώσσα» (σ. 259).

Ο Ψυχάρης χρησιμοποιεί 22 φορές τον όρο ‘δημοτική’/‘δημοτικός’ (‘δημοτικ*’), για να προσδιορίσει την τρέχουσα ομιλούμενη γλώσσα του καιρού του και σχετικές με αυτή λέξεις (π.χ. *δημοτική γραμματική, δημοτικοί τύποι*), συχνά σε συνάφεια με άλλους σχετικούς όρους (όπως *εθνική γλώσσα, νέα γλώσσα, κοινή γλώσσα του λαού*) αλλά και σε αντιπαράθεση με την καθαρεύουσα. 1 φορά χρησιμοποιεί τον όρο ‘δημοτική’ ως ισοδύναμο της καθομιλουμένης⁸ στην αρχαιότητα («κ’ οι αρχαίοι οι ίδιοι έγραφαν τη δημοτική τους γλώσσα», σ. 237). Σε άλλο σημείο, τη χρησιμοποιεί ως ισοδύναμο της νεοελληνικής φάσης στην ιστορία της γλώσσας, για να την αντιδιαστείλει με προγενέστερες («μήτε ταρχαία μήτε τα μεσαιωνικά μήτε τη δημοτική», σ. 240). Αυτός καθεαυτός ο επιθετικός προσδιορισμός ‘νεοελληνική’ [*γραμματική*] απαντά άπαξ μόνο στο κείμενο και σκωπτικά συσχετίζεται με την *Grammaire du grec actuel* του Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή, μια γραμματική της αρχαίας παρά της ομιλούμενης γλώσσας, που είχε τυπωθεί μια εικοσαετία περίπου πριν από το *Ταξίδι μου* στο Παρίσι (1867).

Σε αντιδιαστολή με την αρχαία γλώσσα, ο Ψυχάρης χρησιμοποιεί στο *Ταξίδι* τους όρους ‘νέα’ και ‘καινούρια’ για τη δημοτική της εποχής του. Σχεδόν στο σύνολο των 20 εμφανίσεων του επιθέτου *νέα* αποδίδεται η συγκεκριμένη ιδιότητα στη *γλώσσα* (2 φορές στη *λέξη*). Η προσδιοριστική λειτουργία του επιθέτου ‘καινούρι*’ (10 εμφανίσεις) είναι ευρύτερη (*προφορά, φράση, λέξεις, τύποι*) και παράλληλη με την *καινούρια ιστορία* του νεοελληνικού κράτους, με «την καινούρια μας την Ελλάδα και [...] το νέο μας το λαό» (σ. 13). Ο Ψυχάρης περαιτέρω σημειώνει ότι αυτή η *καινούρια γραικική γλώσσα* φέρει και τα σημάδια της ώσμωσης με άλλους λαούς: «Κάμαμε γλώσσα καινούρια, αλλάξαμε προφορά, με το δικό μας μαζί πήραμε κάπου κάπου στις φλέβες μας μέσα κι άλλο αίμα» (σ. 13). Ωσμωση γλωσσών, διαχρονική ώσμωση ανθρώπινων κοινωνιών, όπως συμβαίνει και με τη βιολογική εξέλιξη: «των αρχαίων το αίμα» δεν έμεινε «ίδιο κι απαράλλαχτο», αλλά «σα σ’ όλους τους λαούς του κόσμου, αρχαίους και νέους, αίματα ξένα πολλά με τον καιρό ανακατώθηκαν και στο τέλος έγιναν ένα» (σ. 9). Η ψυχαρική τοποθέτηση πιθανότατα στις περί τον Φαλμεράυερ θεωρίες και συζητήσεις για την καταγωγή των Ελλήνων φαίνεται να εμπεριέχει την αλληλεπίδραση, αλλά και τη νίκη

⁸ Με ειρωνεία σημειώνει στα «Παροράματα» στο τέλος του βιβλίου του, ότι δεν έχει ακόμη συμφωνηθεί ένα αποδεκτό απ’ όλους όνομα για να δηλώνεται η καθομιλουμένη της εποχής του: «Παρακαλώ τον αναγνώστη να διορθώσει ένα πολύ μεγάλο λάθος που μας ξέφυγε [...]. Αντίς *καθωμιλημένη* το σωστό είναι να διαβάση *κακομιλημένη*. [...] Καθωμιλημένη θα πη που ο καθένας πια σήμερα ξέρει και μιλεί αφτή τη γλώσσα. Μόλον τούτο κ’ οι δασκάλοι οι ίδιοι δε βρήκαν ακόμη για την *κοινή* αφτή τη γλώσσα ένα όνομα που και κείνο να είναι κοινό» (σ. 265).

και επικράτηση του ελληνικού στοιχείου έναντι των κατά καιρούς κατακτητών του.⁹

Η λέξη ‘κοινή’ επιλέγεται 18 φορές από τον Ψυχάρη με αναφορά στην καθομιλουμένη της εποχής του, αλλά και της αρχαιότητας. Ενδιαφέρον έχει ότι για τον συγγραφέα, όπως στο παρελθόν έτσι και στο παρόν, η συνύπαρξη πολλών γλωσσικών ποικιλιών με πολλές μεταξύ τους διαφορές δεν αντιμάχεται τη διαμόρφωση και χρήση μίας κοινής, κατανοητής από όλους γλώσσας (σ. 214-215). Ήδη στις πρώτες γραμμές του κειμένου, παρουσιάζει τη δική του συμβολή σε αυτή τη γλώσσα, «την κοινή γλώσσα του λαού» (σ. β’), με την πρωτοκαθεδρία του όχι στη δημιουργία της («γιατί πλάστης δεν είμαι», σ. β’), αλλά στην επέκταση της χρήσης της στον γραπτό λόγο («πρώτος εγώ σήμερα τη γράφω!», σ. 31), με συστηματικό τρόπο «με κάποια σειρά κ’ ενότητα» (σ. β’).

Είναι αξιοσημείωτο ότι στο *Ταξίδι μου* η ύπαρξη και η επικράτηση της κοινής συνδέεται πρωτίστως με προφορικές ποικιλίες που ομιλούνται σε συγκεκριμένες γεωγραφικές περιοχές (διατοπική διάσταση): «Για να καταντήση μια γλώσσα να είναι κοινή, για να μιλιέται παντού, πρέπει πρώτα κάπου να γεννήθηκε. Πρέπει πρώτα νάρχισε να μιλιέται σε κανέναν τόπο που και τα μωρά παιδιά τη μιλούσαν, άμα έτρεχε η γλώσσα τους. Πρέπει νάχη πατρίδα όχι το βιβλίο, όχι το σκολειό, μα ένα μέρος που να φαίνεται και στο χάρτη. Πρέπει νάχη μια γεωγραφική βάση» (σ. 217).

Περισσότερες, 32, είναι οι φορές που ο Ψυχάρης συνδέει άμεσα την τρέχουσα γλώσσα με τον ‘λαό’ (γλώσσα του λαού, στόμα του λαού, γραμματική του λαού, ποιητής του λαού), προσδιορίζοντας έτσι την κοινωνική (διαστρωματική) γλωσσική ποικιλία που πρέπει να αποτελεί τη βάση της εθνικής γλώσσας. Κοινωνικο-γεωγραφική κατηγορήση προσδίδει και η χρήση των όρων ‘χωριάτικα’ (5 εμφανίσεις), ‘χωριανή γλώσσα’/ ‘χωριανές γλώσσες’ / ‘χωριανά’ (‘χωριαν*’ 4 εμφανίσεις), ‘γλώσσα του χωριού’ (1 εμφάνιση), ‘προφορά του χωριού’ (1 εμφάνιση). Γι’ αυτό και επιτακτικά θα ζητήσει να αναγνωριστεί από τους οπαδούς της καθαρεύουσας πως «ο λαός και μόνος ο λαός έκαμε και κάμνει όλες τις γλώσσες του κόσμου» (σ. 237). Γενικότερα, τον λαό αποδέχεται ως θεματοφύλακα της γλωσσικής αλήθειας («η αλήθεια κάθεται στο στόμα του λαού κ’ η καλή γλώσσα στα χείλια του βασιλεύει», σ. 67) και της επιστημονικής γνώσης («βλέπουμε που εμείς είχαμε άδικο και που το πλήθος, ο λαός, το έθνος είχαν τη σωστή κρίση, και χωρίς να τρέχουνε

⁹ «Πήραμε αίματα ξένα, τα κάμαμε δικά μας. Ποιος βλέπει σήμερα στην Ελλάδα που και Φράγκοι και Σλάβοι την έχουν πατημένη και που μας έχυσαν ο ένας κι ο άλλος μια σταλιά αίμα από κάτω από το πετσί; Γραικός είναι, Γραικός λέγεται ο καθένας κ’ η καρδιά του φωνάζει Γραικό. Νίκησε το ελληνικό το στοιχείο, κ’ έτσι πλουτίσαμε με δύναμη νέα και νέα ζωή» (σ. 10).

στο σκολειό, κατάλαβαν την επιστήμη και την αλήθεια», σ. 218)· καθώς και της αρχαίας γλώσσας: «Η αρχαία γλώσσα δε χάθηκε. Θα τη βρης στο στόμα του λαού» (σ. 170). Στη σύνθετη σχέση της αρχαίας ελληνικής με τη δημοτική αλλά και την καθαρεύουσα θα επανέλθουμε αργότερα.

1 φορά χρησιμοποιεί τον όρο ‘μητρική’ γλώσσα, ως τη γλώσσα που και τα μωρά μπορούν να καταλάβουν (σ. 12) και τη μιλούν όταν ξεκινά να τρέχει η γλώσσα τους (σ. 217). 7 φορές συνδυάζει τη γλώσσα με τη ‘μάννα’, αποδίδοντας σε αυτή την ευθύνη της εκμάθησης της γλώσσας στα παιδιά της και υποστηρίζοντας, μέσω αυτής της θέσης, τον κυρίαρχο ρόλο της γυναίκας σε αυτό που η σύγχρονη κοινωνιογλωσσολογία ονομάζει «ενδο-οικογενειακή μεταβίβαση», τη «φυσική» διαδικασία κατάκτησης μιας γλώσσας: «χωρίς τη γυναίκα, δε γίνεται καλή γλώσσα· η μάννα τη μαθαίνει του παιδιού της, και ταθάνατα έργα, τα έργα που δώσανε στους λαούς εθνική γλώσσα και φιλολογία, γράφηκαν πάντα, στη νέα μας την Εβρώπη, για να τα διαβάση καμιά γυναίκα» (σ. 208). Στο πλαίσιο αυτό παρουσιάζει και τον καθοριστικό ρόλο που έπαιξε η γιαγιά του, η γιανούλα του *Ταξιδιού μου*, στη δική του περίπτωση, αναπληρώνοντας τη μητέρα που είχε χάσει σε πολύ μικρή ηλικία: «Η γλώσσα που με μιλήσετε παιδί είναι σα θησαβρός κρυμμένος στην καρδιά μου. [...] Θα ξεχάσω ποτές που με παίρνατε στα γόνατά σας και που με λέγατε *παιδί μου*. Πώς να τολμήσω λοιπό το *παιδί μου* που άκουγα τότες, τώρα να το κάμω *τέκνον μου*;» (σ. 12).¹⁰ Να προσθέσουμε και την απογοήτευσή του όταν ακούει μια μάννα στην Αθήνα να διορθώνει θυμωμένη τον γιο της και να του υποδεικνύει να μιλάει στην καθαρεύουσα: «Έφυγα με τον καημό στην καρδιά. Τι θα γίνη ένα έθνος, που μαθαίνει τέτοια γλώσσα η μάννα του παιδιού της!» (σ. 234). Ανάλογο νόημα δίνει και στην ‘πατρική γλώσσα’ που εμφανίζεται 1 φορά στο κείμενο, καθώς και στη ‘γλώσσα του πατέρα’ και τη ‘γλώσσα του μπαμπά’¹¹ που εμφανίζονται από 2 φορές αντίστοιχα, ενισχύοντας έτσι τη σημασία της «πρώτης» γλώσσας ή γλώσσας «του σπιτιού» [home language].

Από εθνωνυμική άποψη, ο όρος που κυριαρχεί στο κείμενο σχετικά με την ψυχαρακή συγχρονία είναι ‘γραικικ*’ (22 εμφανίσεις)· τις 15 από αυτές η αναφορά προσδιορίζει την τρέχουσα γλώσσα των Γραικών (π.χ.

¹⁰ Ας σημειωθεί ότι η πληροφορία αντιτίθεται και ανατρέπεται από γράμμα που στέλνει στον Αλέξανδρο Πάλλη στα 1900, όπου αποκαλύπτει πως πολύ διαφορετική ήταν η γιαγιά του από την εξιδανικευμένη εικόνα που έπλασε γι’ αυτή στο έργο του (Αρχείο Ψυχάρη, Π.135.07).

¹¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζει σε μία από τις δύο εμφανίσεις της λέξης *μπαμπάς* η αντίδραση του αδερφού του, Γιάννη, ενός *alter ego* του που επανέρχεται σε έργα του (π.χ. *Τα δυο αδέρφια*) απέναντι στον δάσκαλο που «αράδιαζε [...] τα ελληνικά του: «Του μπαμπά σου τη γλώσσα να μιλής και μη με σκοτίζης» (σ. 68).

γραιοικά, γραιοική γλώσσα, γραιοικά γράμματα), τη γλώσσα της ‘γραιοολογιάς’ (σ. 99), η οποία υπερβαίνει τα σύνορα του κράτους και σχετίζεται με την υπόσταση του έθνους. Ας σημειωθεί ότι η λέξη ‘Ρωμιάς’ και τα παράγωγά του σπανίζουν στην έκδοση του 1888. Μόνο μία φορά ο Ψυχάρης χρησιμοποιεί τον όρο ‘η γλώσσα μας η ρωμείκη’ (σ. 170), αναφερόμενος στη συγχρονία του και διευκρινίζοντας ότι αποτελεί «συνέχεια της ελληνικής». Μία φορά μόνο χρησιμοποιεί και τον όρο ‘τα ρωμαίικα’, για να προσδιορίσει, με ένα άλμα στον χρόνο, την καθομιλουμένη των αρχαίων («οι αρχαίοι δε μιλούσαν αρχαία, μιλούσαν τα ρωμαίικα», σ. 200). Η φειδωλή χρήση, η διαφορετική σημασία αλλά και η διαφορετική ορθογραφία στις δύο αυτές περιπτώσεις πιθανόν να υποδηλώνουν πως ο Ψυχάρης αμφιταλαντευόταν ακόμη για τη χρήση του όρου· αυτή η στάση ανατράπηκε λίγα χρόνια αργότερα, το 1901, με την εισαγωγή του στο *Ρωμαίικο Θέατρο* και τη σχετική συζήτηση που ανέπτυξε με τον Αργύρη Εφταλιώτη (την ίδια χρονιά ο Εφταλιώτης εκδίδει την *Ιστορία της Ρωμοσύνης*), καθώς και με τη συνολική αντικατάσταση της λέξης *Γραιοός* και των παράγωγών της από τον όρο *Ρωμιάς* στη β’ έκδοση του *Ταξιδιού μου*, το 1905.¹²

Δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί αμελητέος κι ο αριθμός, 35 φορές, που ο Ψυχάρης χρησιμοποιεί στο κείμενό του, ως προσδιοριστικά της γλώσσας, παράγωγα του εθνωνομικού ‘Ελληνας’. Τον όρο, ωστόσο, χρησιμοποιεί για να αναφερθεί τόσο στο παρελθόν όσο και στο παρόν («τα ελληνικά σου, ταρχαία και τα νέα», σ. 56-57), εγκαταλείποντας την —για πολλούς αιώνες— κατ’ αποκλειστικότητα συνάρτηση της *ελληνικής* με την αρχαιότητα (σε πλήρη απόσταση και από την ταύτισή της με την ειδωλολατρία). Με τον όρο ‘*πανελλήνια*’, αντίθετα, επιλέγει να αναφερθεί 2 φορές στη σύγχρονή του μορφή της γλώσσας.

Καθαρέβουσα και δασκάλοι

Σε ό,τι αφορά την καθαρεύουσα, τη μορφή δηλαδή της ελληνικής που *de facto*, αλλά και *de jure* μέσω των εκπαιδευτικού περιεχομένου νόμων που εξέδωσε η βαυαρική Αντιβασιλεία,¹³ υιοθετήθηκε ως επίσημη

¹² Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η λέξη *γραιοολογία* που παραμένει. Ας σημειωθεί ότι σε συζήτηση με τον Εφταλιώτη για την αναθεώρηση της α’ έκδοσης, ο Ψυχάρης σχολιάζει τη διατήρηση της λέξης: «Δεν το προσέξαμε! Εγώ λέω να ταφήσω εδώ», γεγονός που βρίσκει σύμφωνο τον Εφταλιώτη. Για τον δυναμικό διάλογο που αναπτύσσει ο Ψυχάρης με τον Εφταλιώτη κατά τη διαδικασία προετοιμασίας της β’ έκδοσης του *Ταξιδιού μου*, βλ. Βλασσοπούλου & Μαθιουδάκης 2021 και Βλασσοπούλου, Καραντζόλα & Μαθιουδάκης (υπό έκδοση).

¹³ Για τη γλωσσο-εκπαιδευτική πολιτική που είχε ακολουθηθεί κατά την οθωνική περίοδο (1833-1862), όπως αυτή αποτυπώνεται στα Βασιλικά Διατάγματα της Αντιβασιλείας, βλ. Καμηλάκη & Καραντζόλα (υπό έκδοση).

γραπτή γλώσσα του νεόκοπου κράτους, αυτή ελκύει το ενδιαφέρον του συγγραφέα ίσως και εντονότερα από τη δημοτική. Πιο συγκεκριμένα, η λέξη ‘καθαρέβουσα’ εμφανίζεται στο κείμενο 36 φορές. Συναφείς της, με αναφορά στη γλώσσα, λέξεις (‘καθαρίζω’, ‘καθαρός’, ‘καθάρισιο’) επαναλαμβάνονται 16 φορές, με τη χρήση τους να πυκνώνει από το Κεφ. ΙΕ’ («Μάθημα») και εξής, οπότε ο Ψυχάρης αφηγείται το ταξίδι του εκτός Πόλης, στη Χίο και στην Αθήνα.

Εκείνο που κυρίως αξίζει να υπογραμμιστεί είναι ότι στη συντριπτική πλειοψηφία τους οι αναφορές στην ‘καθαρέβουσα’ βρίσκονται σε άμεση συνάφεια με τη λέξη ‘δάσκαλος’/‘δασκάλοι’. Με πάνω από 170 εμφανίσεις (‘δασκ*’ 124 / ‘δάσκ*’ 47) (και τη λέξη ‘δασκάλοι’ βρίσκεται στην 105η θέση στον πίνακα με τις πιο συχνές λέξεις), καταδεικνύεται ποια είναι η πραγματική εστίαση του Ψυχάρη στην πραγμάτευση του γλωσσικού: η καταδίκη και αποδόμηση της καθαρεύουσας και όσων την διδάσκουν («τω δασκάλων το σύστημα», σ. 12). Η, με τα λόγια που ο ίδιος βάζει στο στόμα της γιαγιάς του της γιανούλας: «Σε κατάλαβα και βλέπω πού θέλεις να με φέρεις. Τους δασκάλους και τη γλώσσα τους πολεμάς να ξεπαστρέψης» (σ. 11).

Είναι εντυπωσιακό το πόσες φορές το κείμενο αναφέρεται και καταφέρεται άμεσα και έμμεσα ενάντια στην οργανωμένη εκπαίδευση και τους εκπροσώπους της. Παράλληλα με τη λέξη ‘δάσκαλος’/‘δασκάλοι’ και παράγωγά τους (όπως δασκάλισσα, δασκαλάκι, δασκαλάκια, δασκαλεμένα) εμφανίζεται μέσα στο κείμενο και η λέξη ‘σκολειό’/‘σκολειά’ 33 φορές, συντριπτικά με αρνητικό πρόσημο. Δάσκαλοι και σχολείο, διαμορφωτές αλλά και διάυλοι διάχυσης της καθαρεύουσας, εξυβρίζουν το έθνος με την επίθεση στη γλώσσα του («τόσες φορές έβρισαν όλο το έθνος, τόσες φορές είπαν τη γλώσσα μας βάρβαρη και πρόστυχη, που κόντεψε ο κόσμος να τους πιστέψη», σ. 30), είναι υπαίτιοι για την καταστροφή της ιστορίας της («[...] καταστρέφουν την ιστορία με την ψεφτογραμματική τους», σ. 81) και «πολεμούνε ν’ αλλάξουνε την ανθρώπινη φύση» (σ. 256).

Για τον Ψυχάρη, μάλιστα, «το σκολειό όχι μόνο δε θρέφει τον πατριωτισμό, αλλά τον ξολοθρέφει» (σ. 41-42), αποδυναμώνοντας τους πόρους της στρατιωτικής προετοιμασίας («Όλους τους παράδες τους άρπαξε το σκολειό· δεν άφησε μισό παρά μήτε για το στρατό μήτε για το ναφτικό. Αντίς άρματα, βιβλία·αντίς στρατιώτες, δάσκαλοι. [...] Τόσες δοτικές δε χρειάζονται. [...] Με τους απαρεφάτους δεν πήγαμε μπρος, πήγαμε πίσω», σ. 42). Για να καταλήξει: «Όσο θωρώ τα λαμπρά τα χτήρια, λυπούμαι τις πέτρες που πήγαν του κάκου, κι αντίς να σπάσουν κεφάλια, γίνανε σκολειό» (σ. 42). Στην εποχή εμπέδωσης της μεγαλοϊδεατικής ιδεολογίας, ο Ψυχάρης με μοιρασμένες εμπειρίες ως παιδί στη συντηρητική γλωσσικά Πόλη και ως καθηγητής στο Παρίσι που σφύζει

από την παραγωγή επιστημονικής γνώσης, φαίνεται να επιφυλάσσει στον εαυτό του κεντρικό ρόλο στη χάραξη της γλωσσικής και της εκπαιδευτικής πολιτικής του νέου κράτους και να αυτοχρίζεται ποιητής-λυτρωτής:

Να ΤΟΣ εκείνος που προσμένω. Άπειρος λαός τον ακουλουθά και κατόπι του τρέχει, φοβερός σαν το κύμα που σηκωθή. Αφτός είναι ο ποιητής, ο λυτρωτής μας. Παλάτια θα γκρεμίση και θα στήση γλώσσα. Έλα, έλα και μην αργής. Σ' αφτό τον αιώνα που ζούμε, βασιλέβουν οι λαοί και ρίχτουν κάτω τους τυράννους. Μισή λεφτεριά δεν τη θέλει ο λαός μας. Δεν το ποφέρνει να βρίζουν του κάκου την πατρική του γλώσσα. Πρέπει να λεφτερωθή κι από τους δασκάλους. Νίκησε το σπαθί του είναι ανάγκη κ' η γλώσσα του τώρα να νικήση (σ. 33).

Θέση παίρνει ο Ψυχάρης και για τις 'ξένες λέξεις', που αναφέρονται 14 φορές (*ξένη λέξη, ξένες λέξεις, και μία φορά λέξη [...] ξένης παραγωγής*) στο κείμενο (κατεξοχήν συγκεντρωμένες στο Κεφ. ΚΔ' «Ξένη Γλώσσα»). Επισημαίνει ότι κάποιες εισήχθησαν από ανάγκη, ώστε να δηλωθούν «πολλά πράματα που δε μ' έρχεται και δε γίνεται να τα πω αλλιώς» (σ. 226)· αρκετές (π.χ. οι λέξεις *σπίτι, τουφέκι και παπούτσι*) έχουν τόσο ενσωματωθεί στη γλώσσα του λαού ώστε έχουν γίνει «γραικικές», καθώς μπορεί ο καθένας να τις καταλάβει (σ. 233). Αυτό αποτελεί και το διαφοροποιητικό στοιχείο της 'ξένης γλώσσας' (8 εμφανίσεις), αφού, σε αντίθεση με τη μητρική, απαιτεί τη διαμεσολάβηση δασκάλου για την κατανόησή της («μόνο τη δική του τη γλώσσα καταλαβαίνει ένας άνθρωπος, χωρίς νάχη ανάγκη δάσκαλο», σ. 233). Με αυτό το σκεπτικό, κατατάσσει την καθαρρεύουσα στις ξένες γλώσσες, καθώς «το παιδί δεν μπορεί να την καταλάβη κ' η μάννα η ίδια δεν την ξέρει» (σ. 233-234).

Αντιτίθεται, επιπλέον, ο Ψυχάρης στην πρόθεση των δασκάλων για κάθαρση της γλώσσας από τις ξένες λέξεις ή για διόρθωσή τους προς το αρχαιοπρεπέστερο, όπως συμβαίνει για παράδειγμα με τα γεωγραφικά ονόματα, που οι δάσκαλοι τα «κόφτουν, κλαδέβουν, ξεπαστρέβουν, καθαρίζουν [...] τα στρώννουν, τα φέρνουνε στο ελληνικό» (σ. 81).¹⁴ Με σαφήνεια, δε, υποστηρίζει ότι αν κάτι πρέπει κατά προτεραιότητα να καθαριστεί, αυτό δεν είναι η γλώσσα «που δεν τόχει ανάγκη και δε βρωμά» (σ. 226), αλλά η Ανατολή, με τη δράση του στρατού: «Δεν

¹⁴ Ο Ψυχάρης υποστηρίζει ότι οι δάσκαλοι υιοθετούν αυτή τη στάση προκειμένου να γίνουν αρεστοί στην Ευρώπη («και προσμένουν ήσυχα να τους καμαρώσουμε στην Εβρώπη!») (Ψυχάρης 1888, 81). Αν και στέκεται επικριτικά σε αυτό, το κείμενο φωτίζει την πλευρά μιας Ελλάδας σε εποπτεία, σε μια εποχή που η δημιουργία του ανεξάρτητου ελληνικού κράτους υπό την εγγύηση των Μεγάλων Δυνάμεων βρίσκεται στα όρια της βιωμένης μνήμης και η επιδίωξη εδαφικής επέκτασης εξαρτάται, σε μεγάλο βαθμό, από τις ισορροπίες στους κόλπους της γηραιάς ηπείρου.

ταιριάζει να κάμνουμε τους περήφανους με τις λέξεις κι όχι με τους ανθρώπους, να μη θέλουμε τούρκικα και να καλοπιάνουμε τους Τούρκους. [...] Όξω, όξω πρώτα τους ξένους. Για τις ξένες λέξεις βλέπουμε κατόπι» (σ. 226-227).

Στα άμεσα συμφραζόμενα της καθαρεύουσας τοποθετούνται επίσης λέξεις που σχετίζονται με την αρχαιότητα, η οποία έχει κεντρικό ρόλο στη στρατηγική του Ψυχάρη. Χαρακτηριστικό είναι ότι η λέξη *‘αρχαία’* με 87 εμφανίσεις καταλαμβάνει την 86η θέση στον πίνακα των πιο συχνών λέξεων του κειμένου. Σε αυτό το πρώτο ελληνικό έργο του, άλλοτε διάσπαρτα κι άλλοτε συγκροτώντας ξεχωριστές ενότητες (όπως το Κεφ. ΚΒ’ «Οι Αρχαίοι») το ένδοξο προγονικό παρελθόν είναι παρόν μέσα από αναφορές στη γλώσσα, τα γράμματα, την τέχνη και την πολιτική. Ας σημειωθεί, όμως, πως, αν και αυτό το παρελθόν αποτελεί διακριτό στοιχείο της ταυτότητας του νέου εθνικού κράτους, στο *Ταξίδι μου* παρουσιάζεται να είναι όχι μόνο δύναμη, αλλά και ασήκωτο φορτίο:

Ξέρεις τι θα πη, ένας λαός να μας έχη προγόνους; Ξέρεις τι βάρος είμαστε; Για κοίταξε την Ακρόπολη καλά· στέκεται ίσια ίσια απάνω στην Αθήνα, σα να είναι έτοιμη να πέση απάνω της να την πλακώσει. Τέτοια τύχη έχουν κ’ οι δικοί μας· η αρχαία δόξα όλο πάει να τους πλακώσει (σ. 205).

Σε αντίστιξη τοποθετεί ο Ψυχάρης «τάλλα τα έθνη» της Ευρώπης, την Ιταλία και τη Γαλλία, που χειραφετήθηκαν από το παρελθόν τους, που «όσο περίφημοι κι αν είταν οι πατέρες τους, άφησαν πίσω την παλιά τους ιστορία· ξανάκαμαν καινούρια, δική τους». Και τότε «βγήκαν έργα κάθε λογής, της τέχνης, τω γραμμάτων, της επιστήμης. Βγήκε και μια γλώσσα καινούρια. Άλλες λέξεις, άλλη γραμματική χρειάστηκαν τότες παντού για τις ιδέες, για το νου και για την καρδιά του καθενός» (σ. 28). Με τον τρόπο αυτό, η αρχαιότητα αναδεικνύεται σε βασικό πυλώνα της ψυχαρικής αφήγησης και επιχειρηματολογίας, τόσο ως προς τη σχέση της με την καθαρεύουσα όσο και με τη δημοτική. Στο σύνθετο αυτό θέμα θα στρέψουμε τώρα την προσοχή μας.

Αρχαία ελληνικά

79 από τις 209 φορές που εμφανίζονται οι λέξεις *‘αρχαίος’/‘αρχαία’/‘αρχαίοι’/‘αρχαιότητα’*) μέσα στο κείμενο, έχουν άμεση αναφορά στη γλώσσα ή/και προσδιορίζουν συναφείς της όρους (π.χ. λέξη, προφορά, κατάληξη). Διατρέχοντας το χρονικό ανάπτυγμα που ξεκινά από την αρχαιότητα και φτάνει στις μέρες του, ο Ψυχάρης παρουσιάζει τη «γλώσσα μας τη ρωμέϊκη» ως «συνέχεια της ελληνικής» (σ. 170) και «την καινούρια μας τη γραικική τη γλώσσα» ως «παιδί και

μοναχοκόρη της παλιάς της ελληνικής» (σ. 31). Η θέση αυτή συνιστά και μια απάντηση στη διατυπωμένη άποψη του Χατζηδάκη (1883, 390-391): «ουδείς εχέφρων αμφιβάλλει ότι η νέα ελληνική είνε *φάσις τις της μιας καθόλου ελληνικής*, απaráλλακτα όπως η του Ομήρου και η Κοινή ήτο άλλη φάσις της αυτής Ελληνικής γλώσσης. Ο πειρώμενος λοιπόν σήμερα ναποδείξη ότι η νέα Ελληνική είνε συγγενής ή θυγάτηρ ή ανειψιά ή ό,τι τις θέλη της αρχαίας ματαιοπονει κατά τον αυτόν σχεδόν τρόπον καθ' όν και ο διατεινόμενος ότι ουδεμίαν αύται έχουσιν συγγένειαν».¹⁵

Όπως ήδη αναφέρθηκε, 12 φορές η 'νέα' γλώσσα τοποθετείται από τον συγγραφέα ως άμεσο συμφραζόμενο της 'αρχαίας'. Μέσα από αυτή τη συμπάραθεση, προτείνεται η σπουδή της αρχαίας να μην είναι ούτε αυτοσκοπός ούτε νομιμοποιητική διαδικασία για την επικράτηση της καθαρεύουσας, αλλά να τεθεί στην υπηρεσία της εθνικής γλώσσας, να εξυπηρετήσει την κατανόησή της, την κατανόηση της «ιστορικής αξίας της δημοτικής» (σ. γ').

Ενώ οι υποστηρικτές της καθαρεύουσας επεδίωξαν να ενστερνιστούν την αρχαία ως δική τους και να τοποθετήσουν τη νέα, εθνική γλώσσα απέναντί της, ο Ψυχάρης υποστηρίζει τη δυναμική σχέση αρχαίας και νέας: «Η αρχαία γλώσσα δε χάθηκε· θα τη βρης στο στόμα του λαού. Η αρχαία θα σε κάμη να καταλάβης τη νέα, και με τη νέα μπαίνεις στο νόημα της αρχαίας» (σ. 170). Επιπλέον, επισημαίνει τις διαφορές τους από την καθαρεύουσα, παρουσιάζοντας τα κοινά χαρακτηριστικά που διαθέτουν ως ομιλούμενες γλώσσες συγκεκριμένα τη ζωντάνια, αφού και η αρχαία στη συγχρονία της ήταν μια «ζωντανή» γλώσσα, «όχι ψώφια σαν την καθαρέβουσα» (σ. 134), και τη συνεχή τους αλλαγή στον χρόνο: «μήτε η αρχαία, στην ιστορική της σειρά, έμεινε πάντοτε η ίδια, μήτε βρέθηκε στον κόσμο ποτές γλώσσα ζωντανή που να μην αλλάξη. Οι γλώσσες που δεν αλλάζουν είναι οι ξεχασμένες, οι πεθαμμένες οι γλώσσες που άνθρωπος πια δεν τις μιλεί» (σ. 170-171). Αντίθετα, η καθαρεύουσα καθηλώνεται σ' ένα χρονικό σημείο συμπιέζοντας την αρχαία στην περίοδο της κλασικής ακμής, αποποιούμενη έτσι, την ιστορικότητα της γλώσσας που εμπεριέχει τη συνέχεια και την αλλαγή της («Θέλουμε ο κόσμος να πιστέψη που η γλώσσα μας δεν άλλαξε», σ. 232).

Διάσπαρτα αλλά και θεματοποιημένα σε ξεχωριστά κεφάλαια (όπως λ.χ. στο Κεφ. ΙΕ' «Μάθημα»), πραγματεύεται ο Ψυχάρης τη σχέση αρχαίας γλώσσας και καθαρεύουσας, επιμένοντας στον ρόλο που παίζουν οι δάσκαλοι στη διαμόρφωσή της και χλευάζοντας τη μιμητική τους στάση («Οι δασκάλοι, όλοι μαζί, μιμούνταν τους αρχαίους, μάλιστα τον Αριστοφάνη, και για τούτο φώναζαν όλη ώρα· Βρεκεκέξ κοάξ κοάξ», σ.

¹⁵ Πρβλ. τη θέση του Αδ. Κοραή (1832, η'): «Η σήμερα λαλουμένη δεν είναι ούτε Βάρβαρος ούτε Ελληνική, αλλά νέα νέου έθνους γλώσσα, θυγάτηρ και κληρονόμος παλαιάς πλουσιωτάτης γλώσσης της Ελληνικής».

207). Αναφέρεται διεξοδικά στη μεταφορά γραμματικών χαρακτηριστικών της αρχαίας στη νέα γλώσσα (που πλέον δεν τα έχει) («κύρια και κοινά ονόματα κλίνονται σαν και πριν· τα ρήματα έχουν τις ίδιες συζυγίες», σ. 48-49), στα αδιέξοδα που δημιουργεί η τακτική αυτή, όπως λ.χ. χαρακτηριστικά περιγράφονται στο Κεφ. Ι' («Αρνί και λιοντάρι») με τη δυσκολία κλίσης του γ' κλιτου *Τελαμών* («τον Τελαμών, του Τελαμών», σ. 70), ή και τα ευτράπελα, όπως λ.χ. η αναλογική κλίση δάνειων λέξεων («αί χανούμισσαι, της χανουμίσης, ο βής, του βέου, οι βέοι, του βεζίρου, τοις βεζίραις, ίσως και βεζίρσι...», σ. 110).

Η λέξη *‘ελληνικούρα’/‘ελληνικούρες’* βρίσκει τη θέση της στο *Ταξίδι μου* 8 φορές, για να δηλωθεί η λανθασμένη, επιδεικτική, κραυγαλέα προσπάθεια χρήσης της ελληνικής, με βάση τους «ψεφτοκανόνες» των δασκάλων (σ. 70). Στο ίδιο πλαίσιο, από μία φορά συναντώνται στο κείμενο η μετοχή *‘ελληνίζουσα’* (σ. 111) και το ρήμα *‘ελληνίζης’* (σ. 113), που φαίνεται να αναφέρονται στην τεχνητή προσπάθεια μεταφοράς της αρχαίας γλώσσας στη νέα εποχή, ενώ η μοναδική εμφάνιση του ρήματος *‘ξελληνίζεις’* («ξελληνίζεις τους ξενισμούς», σ. 230) εμπλέκει στη διαδικασία αυτή και την προσαρμογή των δάνειων λέξεων.

Η προσκόλληση στην αρχαία πηγάζει, σύμφωνα με τον Ψυχάρη, από την προσπάθεια των δασκάλων και των λογίων να προσδώσουν κύρος στον λόγο τους, εξευγενίζοντάς τον προς το ελληνικότερο, μέσα από τη δημιουργία μιας *‘επινοημένης παράδοσης’*, που τους συνδέει όχι με τους φυσικούς τους αλλά με υιοθετημένους από τη μακρινή αρχαιότητα πατέρες: «Άμα μιλήσης, αρχαία, όχι μόνο μιλείς καλά, μιλείς και μ' εβγένεια.[...] Και δεν είναι μόνο που γράφουμε την αρχαία· κάμνουμε μάλιστα και τις καινούριες τις λέξεις να φαίνονται σαν αρχαίες» (σ. 109). Οι λέξεις *‘εβγένεια’/‘εβγένειες’* και *‘ξεβγενίζω’*, ως βασικά ζητούμενα των πρακτικών του γλωσσικού καθαρισμού εν γένει, επανέρχονται 27 και 6 φορές αντίστοιχα, ενώ συνεχώς μέσα στο κείμενο, υπονομευτικά θα λέγαμε, αντηχούν λέξεις και φράσεις της καθαρεύουσας, για να αποφανθεί τελικά ο Ψυχάρης:

Θαρρούσα πρώτα που όλη η εβγένεια του ανθρώπου είναι μέσα στην ψυχή του· νόμιζα που ένα πράμα, ό τι όνομα κι αν του δώσης, δεν αλλάζει τη φύση του. Έλεγα· — «Να μεθήσω με *κρασί* ή με *οίνον*, το ίδιο μεθώ. Κι αν *πω μεθύω*, με φαίνεται που πολύ δεν πρόκοψα» (σ. 106).

Στο πλαίσιο αυτό η καθαρεύουσα που «όλα τα κάμνει άσπρα σαν το χιόνι, παστρικά σαν το νερό» (σ. 111) μένει προσκολλημένη στον τύπο της λέξης, παραμελώντας τη βαρύτητα του περιεχομένου που αυτή προσδιορίζει: «Πρόσεχε στον τύπο· όλη η εβγένεια της ψυχής είναι στον τύπο μέσα. Μ' αφτό το σύστημα μπορείς να πης *κακοήθειες* μπορείς να

βρίσης τον κόσμο δίχως ο κόσμος να θυμώσει, δίχως και συ να φανής *χυδαίος*. Το δάσκαλο, αν τον πης γαϊδούρι, θα πειραχτή και θάχη δίκιο. Αν τον πης όμως “όνον”, τον κολακέβεις» (σ. 111-112).

Στον αντίποδα του ‘εξευγενισμού’, ο ‘εκχυδαϊσμός’ συνδέεται με την κοινή γλώσσα του λαού. Πράγματι, ο αριθμός εμφάνισης στο κείμενο αρνητικών προσδιορισμών για τη δημοτική —από οπαδούς κατά βάση της καθαρεύουσας— είναι υψηλός: ‘*χυδαία*’ (17 φορές), ‘*πρόστυχη*’ (25 φορές), ‘*βάρβαρη*’ (41 φορές) και 1 φορά ‘*βρώμικη*’. Η αρνητική αυτή κατηγορία της δημοτικής βρίσκει ριζικά αντίθετο τον Ψυχάρη, ειδικά όταν ο όρος ‘*χυδαία*’ εκτός από τη γλώσσα του λαού, «του χυδαίου του όχλου» (σ. 29) φαίνεται ακόμη να τείνει να δηλώσει την ακαλλιέργητη γλώσσα, το χαμηλού κύρους ιδίωμα των χωρικών, κάτι δηλαδή ισοδύναμο του γαλλικού *patois* (σ. 216):

Δε θα σας λεν οι δασκάλοι που δεν πρέπει να βλέπουμε τη γλώσσα του λαού, που του προκομμένου η γλώσσα έχει κάποια σημασία, που η χυδαία είναι *patois* και που για τα *patois* δεν πρέπει κανείς να μιλή. Θα τους πητέ τότες σεείς— «Μια εθνική γλώσσα δεν είναι *patois* [...]» (σ. 216).

Διατυπώνει ακόμη την πεποίθησή του ότι η σφαιερή αυτή αντιμετώπιση, την οποία είχε την ευκαιρία να διαπιστώσει ιδίως όμμασιν στη διάρκεια του ταξιδιού του στην Ελλάδα, θα ανατραπεί:

Θα διήτε που μια μέρα θα καταντήση ντροπή να γράφουμε την καθαρέβουσα. [...] Η δημοτική δε θα κρύφεται, δε θα τραβιέται, δε θα φοβάται πια τότες να φανή, σα να είταν κανένα ντροπαλό, αρρωσιάρικο, ραχιτιάρικο, ψωριάτικο παιδί που δεν τολμά να βγη όζω στο δρόμο, γιατί όλο νομίζει που θα το περιπαίξη ο κόσμος» (σ. 212).

Την αλλαγή αυτή, ειδικά μετά την επίσκεψή του στην Αθήνα, το κέντρο του καθαρευουσιανισμού, ο Ψυχάρης δεν την τοποθετεί στο κοντινό του μέλλον. Φαίνεται να προϋποθέτει την επέκταση πρώτα των συνόρων:

Ποιους πολεμούμε; Τους Τούρκους και τους δασκάλους ο στρατός θα διώξη τους Τούρκους, κι όταν τους διώξη και μεγαλώση το βασίλειο, θα μεγαλώσουν οι ιδέες κι ο νους θα υψωθή. Ένας λαός που περηφανέβεται με τη δόξα του, δεν μπορεί να ντραπή πια και για τη γλώσσα του. Τότες κ’ οι δασκάλοι θαλλάξουν το σύστημά τους. Το γλωσσικό ζήτημα είναι ζήτημα πολιτικό ό τι πολεμά να κάμη ο στρατός για τα φυσικά σύνορα, θέλει η γλώσσα να το κάμη για τα σύνορα τα νοερά (σ. 259-260).

Η δική του συμβολή συνίσταται στο να ξεδιαλύνει τις πλάνες, βασιζόμενος στην επιστημονική του κατάρτιση. Γιατί *Το Ταξίδι μου* είναι ένα βιβλίο για τη γλώσσα, γραμμένο από έναν επαγγελματία γλωσσολόγο. Ας σημειωθεί ότι οι λέξεις ‘γλωσσολογία’/‘γλωσσολογική’ (επιστήμη) εμφανίζονται 11 φορές και η λέξη ‘γλωσσολόγος’ άλλες τόσες.

Επιστημονική αλήθεια

Χρησιμοποιώντας τη λέξη ‘επιστήμη’ και παράγωγά της (επιστημονικός, -ή, -ά) 40 φορές μέσα στο κείμενο, ο Ψυχάρης αποτυπώνει σε πρωτοπρόσωπη αφήγηση τη δική του επιστημονική καταγραφή, θέση και πρόταση, αλλά και τον δικό του ρόλο, όπως ευαγγελίζεται ως ειδικός να τον διαδραματίσει στη διαδικασία συγκρότησης του εθνικού γλωσσικού οργάνου. Η επιστήμη αποτελεί το διαβατήριο της Ελλάδας προς την Ευρώπη («Η πατρίδα τότες μόνο θα λογαριάζε στην Εβρώπη, όταν αποχτίση και κείνη επιστήμη δική της», σ. 160), όπως αντίστοιχα η επιστήμη αποτέλεσε το δικό του διαβατήριο για τη Γαλλία. Αν και μακριά από τα τεκταινόμενα, ξεχρεώνει ένα χρέος, σύμφωνα με τα ίδια του τα λόγια, προς τη μια από τις δυο πατρίδες του: «Η ζωή μου είναι της Γαλλίας. [...] Γεννήθηκα όμως Γραικός και δεν μπορώ να το ξεχάσω· έχω χρέη και στην Ελλάδα. Θέλησα να της το δείξω. Αφού δεν μπορεί να της είμαι χρήσιμος στον πόλεμο, τουλάχιστο πολεμώ για την εθνική μας γλώσσα» (σ. [α’]). Η εμφάνιση της λέξης ‘*τώρα*’ 140 φορές στο κείμενο και η κατάταξή της στην 53η θέση του πίνακα με τις πιο συχνές λέξεις αντανακλούν την πρόθεσή του να δράσει άμεσα και να επικεντρωθεί στη συγχρονία του.

«Άλλο πατριωτισμός κι άλλο γλωσσολογία» (σ. 11), γράφει. Μα ο ίδιος επιλέγει μέσα στο *Ταξίδι μου* να μην απεκδυθεί καμία από τις δυο αυτές ιδιότητες. Αποδέχεται ότι ο πατριωτισμός έχει ανάγκη την επιστήμη («ο πατριωτισμός θέλει πρώτα πρώτα να ξέρουμε τι γίνεται στον κόσμο, τι λεν και τι κάμνουν οι σοφοί», σ. 11), γιατί αυτή οδηγεί στην κατανόηση των φυσικών νόμων (σ. 184) και στην αλήθεια.

Βασική έννοια στο ψυχαρικό έργο η αλήθεια, αποτελεί συνιστώσα της εθνικής αυτοσυνειδησίας και αξιοπρέπειας: «Ένας λαός υψώνεται άμα δείξη που δε φοβάται την αλήθεια. Όταν τη φοβάται, θα πη που δεν τιμά, που δε σέβεται τον εμαυτό του. Στολίζεται με ξένα ρούχα και βάζει ψέφτικες θωριές στο πρόσωπό του, σα να του φαίνονταν πως δεν του φτάνουν τα φυσικά του στολίδια. Πρέπει νάχουμε συνείδηση καθαρή. Ας έχουμε και καλήτερη ιδέα για την καινούρια μας την Ελλάδα και για το νέο μας το λαό. Ας μην ντραπούμε να φανούμε ό τι είμαστε. Έτσι θα δείξουμε πιώτερη αξιοπρέπεια» (σ. 13). Στον αντίποδα των 20

εμφανίσεων των λέξεων ‘*ψεφτιά*’/‘*ψέφτικός*’ (ανάμεσα στις οποίες και κάποιες ως πρώτο συνθετικό, *ψεφτογραμματική*, *ψεφτοκαθαρέβουσα*, *ψεφτοκανόνες*, *ψεφτοσοφία*, *ψεφτομάθηση*), που προσδιορίζουν τη φαύλη και καταστροφική στάση της εκπαίδευσης και των δασκάλων, των υποστηρικτών της καθαρεύουσας, 68 φορές χρησιμοποιείται η λέξη ‘*αλήθεια*’ (στην 114η θέση του πίνακα με τις πιο συχνές λέξεις) και παράγωγά της και 7 από αυτές σε άμεση συνάφεια με τη λέξη ‘*επιστήμη*’:

Πολύ κρίμα θα είτανε να χαθή μια γλώσσα σαν τη δική μας και μεγαλύτερο κρίμα ακόμη να μην καταλάβη ποτέ του ο Γραικός, αφού είναι έξυπνος κ’ έχει νου, τι γυρέβει σήμερα από μας, τι μας προστάζει να κάμουμε η επιστήμη κ’ η αλήθεια (σ. 210).

Έρχεται, λοιπόν, ο Ψυχάρης να αποκαταστήσει την αλήθεια με την επιστήμη, ως θεωρία (πολλές από τις επιμέρους πραγματεύσεις γλωσσικών θεμάτων αντλούν απευθείας από τα επιστημονικά του δημοσιεύματα) και ως πράξη (με την επιτόπια έρευνα στην Κωνσταντινούπολη, τη Χίο και την Αθήνα).¹⁶ Εκκινεί από τη θέση ότι όλες οι γλώσσες, και η ομιλουμένη της εποχής του, διέπονται από ‘*κανόνες*’ (11 εμφανίσεις) και ‘*νόμους*’ (34 φορές).¹⁷ Αναγνωρίζει τη γλώσσα του λαού ως τη ‘*φυσική γλώσσα*’, που διέπεται από ‘*φυσικούς νόμους*’ και υπερβαίνει τη δράση ενός ανθρώπου: «Κανείς δε θα λήη που η γλώσσα του λαού θέλει διόρθωση, γιατί ο άνθρωπος δεν έχει κανένα δικαίωμα να διορθώνη τους φυσιολογικούς και ψυχολογικούς νόμους, να σιάζη το ένα και να στρώννη τάλλο. Ένας άνθρωπος μοναχός του δεν έχει αρκετή σοφία για ναποφασίση πως εκείνος έχει δίκιο και που όλο το έθνος έκαμε λάθος να μιλήση τη γλώσσα του φυσικά» (σ. 218). Υπό το πνεύμα αυτό, αναλύει και επιχειρηματολογεί πάνω σε ζητήματα της *γραμματικής*

¹⁶ Διαφωτιστική για την επιστημονική αποστολή του στην Κωνσταντινούπολη και την Ελλάδα (8 Αυγούστου – 29 Οκτωβρίου 1886) είναι η γαλλική αναφορά που ο Ψυχάρης κατέθεσε στον αρμόδιο υπουργό τον Δεκέμβριο του 1886, συνοψίζοντας τη δράση του, τα προτεινόμενα πεδία έρευνας, τη μεθοδολογία και τους στόχους του. Σύμφωνα με αυτή, η εγκεκριμένη από τη γαλλική κυβέρνηση αποστολή του αρχικά στόχευε στη συμμετοχή του στο Συνέδριο της Κωνσταντινούπολης και στη μελέτη νεοελληνικών διαλέκτων. Η ματαιώση του Συνεδρίου έδωσε στον Ψυχάρη αρκετό, επιπλέον χρόνο για επιτόπια έρευνα στην Κωνσταντινούπολη και τη Χίο. Βλ. σχετικά Psicharis 1930, 323-336. Η εικόνα της αφοσιωμένης και εντατικής δουλειάς που πραγματοποιεί στη δεκαετία του 1880 συμπληρώνεται και από πληθώρα δημοσιευμάτων και βιβλιοκριτικών που αναδεικνύουν πτυχές των επιστημονικών του ενδιαφερόντων και δημοσιεύονται είτε αυτοτελώς είτε σε γαλλικά επιστημονικά περιοδικά. Βλ. ενδεικτικά: Psicharis 1884a, 1884b, 1886, 1888a, 1888b, 1888c, 1888d, 1889 (εισαγωγή του Ψυχάρη στο έργο του Simon Portius, με ημερομηνία 25.6.1888).

¹⁷ Σχετικά με τους νόμους και τους κανόνες στον Ψυχάρη, βλ. Mackridge [2005], 67.

(η λέξη εμφανίζεται 53 φορές), σε τέτοιο βαθμό που από το Κεφ. ΚΑ' («Συμβιβασμός») παραμερίζει την επιθυμία του να γράψει ένα λογοτεχνικό βιβλίο. Η καταληκτική παράγραφος του Κεφ. Κ' («Τα παλληκάρια στο περιγιάλι») είναι το προανάκρουσμα αυτής της στροφής, ενόψει του ταξιδιού και της παραμονής του στην Αθήνα:

Πάω στην Αθήνα! Άβριο, άβριο αναχωρέω. Πρέπει να προσέξω καλά να μην πω ανοησίες, να λέω *άρτος* αντίς *ψωμί*, αντίς *κρασί* να λέω *οίνος*, να μιλώ κορακιστί κ' *ευγενιστί*, να μην πειράξω κανένα δάσκαλο, να θυμηθώ τα λόγια της γιανούλας, να μη με ξεφύγη άξαφνα καμιά βάρβαρη λέξη, — να ξεχάσω τη γλώσσα μας και να μάθω την καθαρέβουσα (σ. 162).

Ανάμεσα στα επιμέρους πεδία της γλωσσολογίας, το ενδιαφέρον του φαίνεται να γέρνει συντριπτικά προς τη φωνολογία, με τις άμεσες αναφορές στις λέξεις '*φωνολογία*'/'*φωνολογικός*' να είναι 7 και στη λέξη '*προφορά*' 45, όπου ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στην εξέλιξη της προφοράς από τα αρχαία στα νέα ελληνικά. Θέμα που τον απασχολεί ήδη από τα πρώτα γραπτά του, και ως το τέλος της επιστημονικής του διαδρομής, είναι ο τονισμός.¹⁸ Μέσα στο κείμενο εντοπίζονται οι λέξεις '*τονισμός*'/'*τόνος*' (16 φορές), '*οξεία*' (6 φορές), '*περισπωμένη*' (7 φορές), '*βαρεία*' (1 φορές), '*πνέματα*' (2 φορές), '*δασειά*' (9 φορές) και '*ψιλή*' (2 φορές).

Πολύ λιγότερες είναι οι αναφορές στην '*ορθογραφία*' (7 φορές), την '*ετυμολογία*' (6 φορές), όπου του δίνεται η ευκαιρία να χλευάσει τις παρετυμολογήσεις των δασκάλων («η χανούμισσα θα πη χάνω το νου μου», σ. 132), το '*τυπικό*' (6 φορές), τη '*μορφολογία*'/'*μορφολογικ**' (3 φορές), τη '*σύνταξη*' (1 φορά). Διάσπαρτες και οι αναφορές του στις *κλίσεις*, με τη λέξη '*κλίνω*'/'*κλίση*' να επαναλαμβάνεται 18 φορές, σε σχέση με ουσιαστικά, κύρια ονόματα (ειδικά στο Κεφ. ΙΕ' «Μάθημα»), επίθετα και ρήματα, τη λέξη '*απαρέφατο*' να εμφανίζεται 7 φορές και μεγάλο τμήμα κεφαλαίων να αφιερώνεται στο κλιτικό σύστημα (όπως Κεφ. ΙΕ' «Μάθημα» και Κεφ. ΚΣΤ' «Οικιακά κυνάρια»). Συχνή και η αναφορά στις πτώσεις ('*ονομαστική*' 15, '*γενική*' 7, '*δοτική*' 11, '*αιτιατική*' 15 και '*κλητική*' 4 φορές, αντίστοιχα). 6 φορές εμφανίζονται στο κείμενο λέξεις σχετικές με '*λεξικά*' και '*λεξικολόγος/γράφος*'. Στο πεδίο αυτό, αντικείμενο που κεντρίζει το ενδιαφέρον του φαίνεται να είναι και τα τοπωνύμια με τις μετονομασίες και τους εξαρχαϊσμένους τύπους τους (Κεφ. ΙΒ' «Καπιτάν μπουρντά γκελίορ»).

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η περιγραφή της μεθοδολογίας έρευνας που θεωρεί ενδεδειγμένη για τη μελέτη της γλώσσας της εποχής του, κατά το ταξίδι του στο πατρογονικό του νησί (κατεξοχήν Κεφ. ΙΖ' («Το Πυργί»))

¹⁸ Για τη χρήση του τονισμού στον Ψυχάρη, βλ. Βλασσοπούλου 2020.

και Κεφ. Κ' («Τα παλληκάρια στο περιγιάλι»). Αναδεικνύει, έτσι, την επιτόπια έρευνα σε σημαντική μέθοδο της επιστήμης —σε αντίθεση με τους λογίους «που νομίζουν πως οι γλώσσες δεν έχουν ύπαρξη παρά στο χαρτί» (σ. 133)— και τα χωριά σε μονάδα της έρευνας αυτής: «τέτοιες μελέτες θέλει σήμερα η επιστήμη κ' η γλωσσολογία, δηλαδή να κάμουμε ξεχωριστά μονογραφίες για τα χωριάτικα κάθε χωριού» (σ. 132).¹⁹ 75 φορές εμφανίζονται μέσα στο κείμενο η λέξη 'χωριό' και παράγωγά της (όπως 'χωριάτικα', 'χωριανός', 'χωριατόπουλο'), με πύκνωση στα κεφάλαια που αναφέρονται στο ταξίδι στη Χίο, 8 η λέξη 'patois'²⁰ σε μία σελίδα (Κεφ. ΚΓ' («Λόγος»), σ. 216) και 2 η λέξη 'ιδίωμα'. Όπως επισημαίνει, μάλιστα, με ειρωνεία: «Αν το συλλογιστής καλά, θα διης μάλιστα που το σωστό το *patois* είναι η καθαρέβουσα, αφού τόντις λίγοι την ξέρουν και λίγοι τη μιλούν και πουθενά ο λαός δεν τη συνηθίζει. Μα και το *patois* για την καθαρέβουσα δεν ταιριάζει· η καθαρέβουσα δεν έχει μήτε χωριό δικό της» (σ. 216).

Αντί επιλόγου

Στην ανάλυση που προηγήθηκε, εξετάστηκε η γλωσσική θεματολογία του έργου *Το Ταξίδι μου*, όπως αυτή αναδεικνύεται από τη συχνότητα εμφάνισης στο σύνολο του κειμένου συγκεκριμένων ομάδων λέξεων που συνιστούν τις βασικές κατηγορίες για την ταξινόμηση των δεδομένων. Με τη λέξη *γλώσσα* να αποτελεί τη μόνη λέξη περιεχομένου στον κατάλογο των 50 πιο συχνών λέξεων στο κείμενο, παρέχεται η απαραίτητη ποσοτική τεκμηρίωση που στοιχειοθετεί ότι *Το Ταξίδι μου* είναι ένα βιβλίο για τη γλώσσα, την εθνική γλώσσα, τα νοητά σύνορα της πατρίδας που υπερβαίνουν εκείνα του εδαφικά περιορισμένου ελληνικού βασιλείου. Στο υποκείμενο ερώτημα «ποια μορφή της ελληνικής της εποχής —*καθαρεύουσα* ή *δημοτική*— πρέπει να επέχει θέση εθνικής γλώσσας», η θέση του Ψυχάρη είναι ξεκάθαρη: η 'δημοτική', η 'νέα' (εξέλιξη της αρχαίας), η 'φυσική γλώσσα του λαού', η 'κοινή' που προκύπτει από τις επιμέρους τοπικές ποικιλίες ('χωριάτικα'), η 'μητρική'/'πατρική' (η γλώσσα που μιλούν οι γονείς στα παιδιά τους). Τη γλώσσα αυτή επιχειρεί για πρώτη φορά με το *Ταξίδι μου* να γράψει ο Ψυχάρης με συστηματικό τρόπο («με κάποια σειρά κ' ενότητα»). Έτσι,

¹⁹ Για την αναγκαιότητα καταγραφής των διαλέκτων, όπως είχε εκφραστεί από τον Αδ. Κοραή, βλ. Δελβερούδη [2005].

²⁰ Για τη διαπραγμάτευση των *patois* στη Γαλλία, βλ. την αναφορά του Ψυχάρη στη σχετική συζήτηση που είχε αναπτυχθεί ανάμεσα στον J. Gilliéron και τον abbé Rousselot στο *Revue des patois gallo-romans*, καθώς και στις απόψεις του δασκάλου του, Gaston Paris, όπως είχαν αποτυπωθεί στη διάλεξή του με τίτλο *Les Parlers de France* στη Réunion des Sociétés Savantes στις 25.6.1888 (Psicharis 1889, VIII).

μέσα από τις γραμματικές επιλογές που προκρίνει ο συγγραφέας, αρκετές από τις οποίες θα αναθεωρήσει σε ύστερο χρόνο, παρέχει ένα έργο (προ)τυποποίησης της δημοτικής.²¹

Παράλληλα, το κείμενό του αποτελεί ένα δοκίμιο υπεράσπισης της καθομιλούμενης γλώσσας ως εθνικής, έναντι της κυριαρχίας της καθαρεύουσας· είναι, δηλαδή, ένα επιχειρηματολογικό κείμενο που αποφαίνεται ότι η δημοτική νομιμοποιείται και είναι σε θέση να αποτελέσει τη βάση για τη γλώσσα του γραπτού λόγου, στη γραμμή που εγκαινίασε η έκδοση της πραγματείας του Δάντη (*De vulgari eloquentia*) το 1529 (έναντι της κυριαρχίας της λατινικής).

Ο σαφώς μεγαλύτερος αριθμός εμφανίσεων των λέξεων ‘καθαρέβουσα’, ‘δασκάλοι’/‘δάσκαλος’, ‘σκολειό’ φανερώνει τη συγκριτική τους σημασία στο έργο και καταδεικνύει ότι αυτές καταλήγουν να γίνονται η κύρια στόχευση του Ψυχάρη, μετατρέποντας το *Ταξίδι μου* σε έργο πολεμικής. Η αλλαγή αυτή συντελείται πλήρως, θα μπορούσαμε να πούμε, από το Κεφάλαιο ΚΑ’ («Συμβιβασμός») και εξής, και συμπίπτει πραγματολογικά με τη μετάβαση του Ψυχάρη στην Αθήνα, το κέντρο του καθαρευουσιανισμού. Μπροστά στη *de facto* και *de jure* καθιέρωση της καθαρεύουσας ως εθνικής γλώσσας του νεοσύστατου κράτους, στην εκπαίδευση και τη διοίκηση, ο Ψυχάρης επιστρατεύει συστηματικά την επιστημονική του πλέον κατάρτιση. Ο ποιητής υποχωρεί για να ακουστεί περισσότερο ο επαγγελματίας γλωσσολόγος. Η σχέση των αρχαίων ελληνικών με τις δυο γλωσσικές ποικιλίες βρίσκεται στο επίκεντρο της πραγμάτευσης, καθώς ο Ψυχάρης θεωρεί τη σύγχρονή του ποικιλία ως μοναχοπαίδι της αρχαίας/παλιάς ελληνικής, επιμένοντας στις φωνολογικές κυρίως αλλαγές που έχουν επισυμβεί, προσφιλές πεδίο της επαγγελματικής του ενασχόλησης με τη γλώσσα.

Η παραπάνω παρουσίαση ασφαλώς δεν είναι εξαντλητική. Υποδεικνύει, ωστόσο, έναν τρόπο επανανάγνωσης του κειμένου του *Ταξιδιού*, και γενικότερα καταστασιακών κειμένων από την ιστορία του γλωσσικού ζητήματος, που θα μπορούσε να ανανεώσει το ενδιαφέρον της ερευνητικής κοινότητας αλλά και του γενικότερου κοινού για τη διαμόρφωση της γλώσσας και της φιλολογίας του εθνικού κράτους.

²¹ Βλ. σχετικά και Moschonas 2020.

Βιβλιογραφία

- ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ 2020. Μαρία Βλασσοπούλου, «Θα καταργήσω πια και γω τα πνέματα μαζί με τους τόνους, όξω από την οξεία! Ο Ψυχάρης και η εφαρμογή του μονοτονικού συστήματος», *Κονδυλοφόρος* 18, 75-100.
- ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ & ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ 2021. Μαρία Βλασσοπούλου & Νίκος Μαθιουδάκης, «*Το Ταξίδι μου* του Ψυχάρη: γλωσσικές σημειώσεις επί του περιθωρίου», στο Θ. Μαρκόπουλος, Χ. Βλάχος, Α. Αρχάκης, Δ. Παπαζαχαρίου, Γ. Ι. Ξυδόπουλος & Α. Ρούσσου (επιμ.), *Πρακτικά του 14ου Διεθνούς Συνεδρίου Ελληνικής Γλωσσολογίας*, Πανεπιστήμιο Πατρών, 190-199.
- ΒΛΑΣΣΟΠΟΥΛΟΥ, ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ & ΜΑΘΙΟΥΔΑΚΗΣ (υπό έκδοση). Μαρία Βλασσοπούλου, Ελένη Καραντζόλα & Νίκος Μαθιουδάκης, «Τεκμηριώνοντας τη δυναμική συνεργασία Ψυχάρη-Εφταλιώτη για την τυποποίηση της δημοτικής: από την α΄ στη β΄ έκδοση του έργου *Το Ταξίδι μου*», στα *Πρακτικά του 7ου Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών*, Βιέννη 2023.
- ΔΕΛΒΕΡΟΥΔΗ 2005. Ρέα Δελβερούδη, «Ο Ψυχάρης, η ιδεολογία, η ‘Ιδέα’», στο Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του, ΙΑ΄ Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 83-84.
- ΚΑΜΗΛΑΚΗ & ΚΑΡΑΝΤΖΟΛΑ (υπό έκδοση). Μαρία Καμηλάκη & Ελένη Καραντζόλα, «Το “άλτο πρόβλημα” και το “σιωπηλό ξεκίνημα”»: γλωσσικές πολιτικές της οθωνικής περιόδου».
- ΚΟΡΑΗ 1832. Αδαμαντίου Κοραή, *Άτακτα*, τόμος 4, μέρος Α΄, Παρίσι: Τυπογραφία Κ. Εβεράρτου.
- ΜΑΚΚΡΙΔΖ [2005]. Peter Mackridge, «Ο Ψυχάρης και τα όρια της γλωσσικής τυποποίησης», στο Γ. Φαρίνου-Μαλαματάρη (επιμ.), *Ο Ψυχάρης και η εποχή του, ΙΑ΄ Επιστημονική Συνάντηση του Τομέα Μεσαιωνικών και Νέων Ελληνικών Σπουδών του Τμήματος Φιλολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης*, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών (Ίδρυμα Μανόλη Τριανταφυλλίδη), 61-69.
- ΜΟΣΧΟΝΑΣ 2020. Spiros A. Moschonas, «Variation in and between standards: The case of Standard Modern Greek», στο *Limba română – modernitate și continuitate în cercetarea lingvistică. Actele celui de al*

XX-lea COLOCVIU INTERNAȚIONAL AL DEPARTAMENTULUI DE LINGVISTICĂ (București, 20–21 noiembrie 2020), Βουκουρέστι, 425-441.

ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ 1883. Γ. Ν. Χατζηδάκης, «Διατί δεν καλλιεργούσιν οι νέοι Έλληνες την δημώδη ελληνικὴν γλῶσσαν», *Εστία* τόμος ΙΕ΄ (19 Ιουνίου 1883), 390-394.

ΨΥΧΑΡΗΣ 1888. Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, Αθήνα: Τυπογραφείο Σ.Κ. Βλαστού.

_____, 1902. Ψυχάρης, «Ιστορικά και Γλωσσολογικά», *Ρόδα και Μήλα*, τόμος Α΄, Αθήνα: Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 53-165.

* * *

PSICHARIS 1884a. Jean Psicharis, «Essais de phonétique néo-grecque: Futur composé du grec moderne θα γράψω—Θα γράφω», *Mémoire de la Société de linguistique de Paris* V/fasc. 5, 3-47.

_____, 1884b. Jean Psicharis, «Aux débuts de la grammaire historique néo-grecque », *Revue Critique* XVIII, 449-457.

_____, 1886. Jean Psicharis, *Essais de grammaire historique néo-grecque*, 1er partie, Παρίσι.

_____, 1888a. Jean Psicharis, *Essais de grammaire historique néo-grecque*, 2ème partie, Παρίσι.

_____, 1888b. Jean Psicharis, «Observations phonétiques sur quelques phénomènes néo-grecs», *Mémoires de la Société de linguistique de Paris* VI, 303–323.

_____, 1888c. Jean Psicharis, «Quelques observations sur la phonétique des patois et leur influence sur les langues communes», *Revue des patois gallo-romains* III, 5-42.

_____, 1888d. «Quelques observations sur la langue littéraire moderne», *Revue des Études Grecques* 1/fasc. 2, 192-208.

_____, 1889. Simon Portius, *Grammatica linguae vulgaris*. Reproduction de l'édition de 1638. Suivie d'un commentaire grammatical et historique par Wilhelm Meyer. Avec une introduction de Jean Psichari, Παρίσι, I-LVI.

_____, 1930. Jean Psichari, «Rapport d'une Mission en Grèce et en Orient», *Quelques travaux de linguistique, de philologie et de littérature*, Παρίσι, 323-336.

Παράρτημα: πίνακας με τις 50 πιο συχνές λέξεις στο Ταξίδι μου

Type	Rank	Freq
να	1	2351
και	2	2071
το	3	1794
με	4	999
ο	5	953
τα	6	929
του	7	859
δεν	8	828
πού	9	816
θα	10	768
τους	11	755
την	12	718
η	13	691
που	14	673
είναι	15	643
μας	16	606
τη	17	587
για	18	553
τον	19	533
κι	20	501
οι	21	494
μου	22	475
δε	23	429
της	24	365
από	25	342
γλώσσα	26	313
σε	27	292
κ	28	281
τί	29	280
στην	30	255
είταν	31	246
ένα	32	242
μ	33	231
μέσα	34	230
σαν	35	225
στο	36	222
σου	37	213
γιατί	38	211
τις	39	198
ή	40	197
σας	41	183
τι	42	177
πώς	43	174
μιά	44	170
στη	45	169
έτσι	46	156
σ	46	156
έχει	48	153
μη	48	153
αν	50	150